

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Új adat a kolozsvári Hoffgreff-nyomda történetéhez. Legutoljára JAKÓ Zsigmond foglalkozott a kolozsvári HELTAI-nyomda kezdeteivel.¹ Közleménye feleslegessé teszi az eddigi eredmények, feltevések és feleletlenül maradt kérdések összegezését.

Egy eddig figyelmen kívül maradt adalék most lehetővé teszi, hogy bővítsük, illetőleg revidéáljuk idevágó ismereteinket. Ez a közel egy és egynegyed évszázada közzétett adat azon a réven került az újabb időben felszínre, hogy Bernhard KLAUS nagyobb szabású monográfiát írt Veit DIETRICHről, részletes bibliográfiáját adta, és ebben sort kerített a *Christliche, wahre und tröstliche Auslegung etlicher der schönsten, lieblichsten und tröstlichsten Sprüche S. Johannis* című műnek arra az állítólag kolozsvári kiadására, amelyet SZABÓ Károly *Régi Magyar Könyvtára* a II. kötet 311. száma alatt ír le.²

KLAUS hivatkozik arra a levélre, amelyet DIETRICH özvegye 1549. június 4-én írt ALBRECHT porosz herceghez, és amelyet 1841-ben Johannes VOIGT ismertetett.³ A levél eredetije akkor a köznigsbergi titkos levéltárban volt, és ott volt még a XIX. sz. végén is. Paul TSCHACKERT megadta levéltári jelzetét is: Schr. 3. F. 33. Nr. 127.⁴

A sajnós csak az ismertetés alapján idézhető levél szerint az özvegy megküldte ALBRECHTnak azt a *Spruchbüchlein*-t, amelyet férje két nappal halála előtt végzett be; egyúttal jelentette a hercegnek, hogy mivel a körülmények most oly nehezek és veszélyesek, a nürnbergi nyomdász nem akarta a saját nevét nyomtatni alája, hanem egy idegen nyomdászt használta fel, egy erdélyiét, aki hosszabb ideig volt nála.⁵

Ez az adalék az erdélyi könyvnyomtatóra vonatkozóan három feltevésre ad lehetőséget. Az egyik szerint a nürnbergi könyvnyomtató pusztán azon az alapon koholta ezt a kolofont: „Gedruckt czu Clausemburg inn Sybembürgen / durch Georgium Hoffgreff.”, hogy tudott egy ilyen nevű és Erdélyből való könyvnyomtatóról, mégpedig olyanról, aki vagy Kolozsvárra való, vagy oda készült, amikor tőle távozott. E feltevés ellen szól két körülmény; az, hogy a kolofont a nürnbergi nyomdász a hatóság figyelmének elterelésére szánta, és így a kolofont eljelentéktelenítésével egyszerre fel kellene tételeznünk a nürnbergi könyvnyomtatónak azt a merészségét, hogy egy addig még nem használt, semmiféle valóságos kolozsvári nyomtatvánnyal sem igazolható kolofont alkalmazott a hatóság megtévesztésére; továbbá az, hogy egy magyar szövegű mondat van szedve a kolofont alá, ez: „Enn vagyok asz vtt / asz igazsag / es asz elet: Senki asz attyahosz nem mehet / hanem enn altalam.”

Hasonlóan ingatag lenne egy olyan feltevés, hogy a levélismertetésben ez a kifejezés: „hosszabb ideje volt nála” nem egy befejezett történetre utal, hanem úgy értendő, hogy HOFFGREFF még mindig nála van. Nyilvánvaló, hogy a nürnbergi könyvnyomtatótól egyenesen vakmerőség lett volna, hogy egy nála alkalmazott erdélyi nyomdász nevével és hamis helynévvel akarta volna elámitani a hatóságot.

Mindezért sokkal nagyobb a valószínűsége annak a harmadik feltevésnek, hogy a könyv megjelenésekor valósággal működött egy nyomda Kolozsvárt, mégpedig HOFFGREFF György neve alatt.

Ezen a feltevésen belül másodrendű annak a feltételezése, hogy már 1549 előtt

¹ *Magy. Könyvszle.* 1961. 60. 1.

² *Veit Dietrich. Leben und Werk.* Nürnberg, 1958. 9. 1.

³ *Briefwechsel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen.* Königsberg, 1841. 214. 1.

⁴ *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen.* 3/2. Leipzig, 1890. 225. 1. Nr. 2230.

⁵ „Einige Monate später übersandte sie dem Herzog noch ein Spruchbüchlein, welches ihr verstorbener Mann

zwei Tage vor seinem Tode vollendet hatte, sie meldete aber dabei, dass weil die Zeitläufte jetzt so schwer und gefährlich seyen, der Nürnberger Buchdrucker seinen Namen nicht habe darunter drucken wollen, sondern sich des Namens eines fremdes Druckers aus Siebenbürgen bedient habe, den er lange Zeit bei sich gehabt.“

működött a kolozsvári HOFFGREFF-nyomda, de igenis feltételezhető, mert idő kellett ahhoz, hogy legalább egy kolozsvári HOFFGREFF-impreszumú nyomtatvány kijusson Nürnbergbe, vagy legalábbis tudomást szerezzon HOFFGREFF György kolozsvári nyomdájáról a nürnbergi könyvnyomató.

Ugyancsak feltételezhető, hogy a kolozsvári HOFFGREFF-nyomda 1549 előtt olyan magyar nyelvű könyvet készített, amely a szövegében tartalmazta a nürnbergi nyomtatvány végére illesztett mondatot. Bizonyára azért szedte ki a nürnbergi könyvnyomató éppen JÁNOS evangéliuma 14. részének 6. versét, mert az jól illett DIETRICH művéhez: JÁNOS evangéliuma néhány mondásának magyarázatához. Az a magyar mondat aligha tekinthető a nürnbergi nyomtatás tényének ismeretében nyomdai jelszónak (symbolumnak), sokkal ésszerűbb úgy felfognunk, hogy az állítás fokozását célozta; hadd erősödjék a látszat, hogy Erdélyben nyomták a DIETRICH-könyvet. Egyébként e magyar szöveg nem egyezik sem PESTI Gábor, sem SYLVESTER János fordításával, valamint a jóval utóbb, 1561-ben nyomtatott HELTAI-féle újtestamentom-fordítással sem.

HOFFGREFF György nürnbergi működése jól összefér azzal a megállapítással, hogy erdélyi szász származású volt,⁶ sőt ezt kétségtelenné teszi az új adatban ez a kifejezés: „Erdélyből”, mert nem arról van szó benne, hogy Erdélybe ment. A nürnbergi működés szintúgy összefér azzal a feltevessel, hogy Wittenbergből ment Kolozsvárra. Nürnberg és Kolozsvár között éppenséggel lehetett Wittenberg is a tartózkodási helye. Csak éppen kérdés, hogy a nürnbergi munkálkodás bizonyossága után szükséges-e még a wittenbergi kapcsolatok feltételezése. Ennek indokolását⁷ ellenőrizni kell egyfelől a kolozsvári és a nürnbergi, másfelől a nürnbergi és a wittenbergi nyomtatványok összehasonlítása által.

HOFFGREFF Wittenbergből jövetelének feltételezése tehát ezentúl is figyelemre méltó. Ellenben már most sincs jogosultsága annak a feltevésnek, hogy HOFFGREFF HONTERUS haláláig Brassóban működött. Az új adat az időpontok révén sem fér össze a feltevessel. HONTERUS 1549. január 23-án, Veit DIETRICH 1549. március 25-én halt meg, az utóbbi időpont és június 4-e között már ki is nyomták Nürnbergben Veit DIETRICH posthumus művét kolozsvári impreszummal. HOFFGREFF HONTE-

RUSNÁL való működésének feltevésére más-különbben is pusztán az adott támasztékot, hogy HONTERUS sírjára HOFFGREFF György íratott epitaphiumot. Egy költő megbízása sokkal inkább érthető úgy, hogy egy kolozsvári könyvnyomatótól, talán módos polgártól jött, mint úgy, hogy a HONTERUS-nyomda alkalmazottjától. Egyébként pedig az epitaphium-rendelésről szóló források szövegének elemzése alapján úgy vélhető, hogy az irodalomba bekerült szövegből csak az első három distichon tulajdonítható HOFFGREFF rendelkezésének. A következő két sor ugyanis (mindkettő hexameter!) Christianus SCHESAEUS közlése arról, hogy az oltár előtt levő sírra verset írt, és ez a közlése megelőzte a nála fordított sorrendben álló és „Aliud” szóval szétválasztott sírverseket. Az utolsó két sor pedig (újra distichon!) csak esetleg készült szintén HOFFGREFF rendelkezésére.⁸

Visszatérve arra a feltevésre, hogy 1549-ben valóban működött a kolozsvári HOFFGREFF-nyomda, felvetődik mindjárt a kérdés, hogy vajon mely évtől fogva tehető fel ez a működés. Az új adat e tekintetben semminemű segítséget sem nyújt, ellenben újra érdekessé teszi azt, hogy SZILÁGYI Sándor 1875-ben úgy írt HELTAI kolozsvári nyomdájáról, mint amely hatalmasan segítette a kálvinizmus terjedését, és ezt az 1548. május 17-ét megelőző időre vonatkoztatta.⁹ GULYÁS Pál joggal állapította meg, hogy SZILÁGYI Sándor nem tudni minő alapon írt így,¹⁰ mert nem hivatkozik állítása forrására. BORBÉLY István előadása szerint SZILÁGYI Sándor HANER György adatát fogadta el állításában.¹¹

HANER György 1694-ben valóban írt olyasmit HELTAI és munkatársai magyar

⁶ SCHESAEUS, Christianus: *Ruinae Pannonicae libri quatuor*. Witebergae, 1571. (R. M. K. III. 613.) Fj. r. — *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales Hungarici et Transilvanici*... edidit Josephus Trausch, Pars I. Coronae, 1847. 56. l. Az utóbbi — megtévesztően szedett — közzétételt vette át VÉGH Ferenc: *Hoffgreff György életéhez*. Magy. Könyvszle. 1957. 154. l. A valóban HOFFGREFF rendelkezésének tulajdonítható epitaphium harmadik sorában helyesen Transylvaniais olvasandó, em a TRAUSCH által elvett Transylvaniae. A versértéknek is az előbbi felel meg. — A két sírvers német fordítása, a TRAUSCH-féle megtévesztő közlés alapján: WOLF, Theobald: *Johannes Honterus der Apostel Ungarns*. Kronstadt, 1894. 145. l. A zavar magyarázata az, hogy SCHESAEUS egész műve vers. Mindenestre, habár a sírversek szövegére nézve a SCHESAEUS-mű a megbízhatóbb, a HOFFGREFF-től történt rendelkezésre nézve tovább is a TRAUSCH által kiadott *Chronicon* az egyetlen ismert forrás.

⁷ *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. köt. Bp. 1875. 208. l. Az 1540-es évekre vonatkoztatva a kálvinizmus szétterjedését tulajdonítani a kolozsvári nyomdának, ez korlátozott, ebben SZILÁGYI áldozatul esett mások tévedésének.

¹⁰ *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 71. l.

¹¹ *Heltai Gáspár*. Bp. 1907. 9. l.

⁶ JAKÓ: i. h.

⁷ Vö. pl. FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 120. l.

bibliafordításának MARTINUZZI által történt akadályozásáról, hogy ki lehet olvasni belőle a kolozsvári nyomda működésének tilalmazását is.¹² De éppen nem bizonyos, sőt egyenesen valószínűtlen, hogy SZILÁGYI Sándor HANER alapján vagy egyedül rá hagyatkozva írt a kolozsvári nyomda ez idő tájt való működéséről. BORBÉLY István maga is úgy interpretálta HANERT, hogy MARTINUZZI a bibliafordítás kinyomatásának szándékától rettentette el HELTAIÉkat a kolozsváriakra kirótt büntetéssel. Világos hivatkozás nélkül, de tanulságosan így írt ugyanerről POKOLY József 1904-ben: Heltai Gáspár és társai „már 1545-ben munkába vették a bibliának magyar nyelvre fordítását is. A hagyomány szerint Fráter György, ki a bibliafordítási munkáról tudomást szerzett, e miatti bosszúságában nagy pénzbírsággal sújtotta a kolozsváriakat”.¹³ Ehhez az állításhoz, értelmezéshez, illetve hagyományhoz máris megjegyezhető annyi, hogy MARTINUZZI talán valóban elrettentette a kolozsvári bibliafordítókat a magyar nyelvű biblia kinyomatásától, de aligha a kinyomatás szándékáért büntette meg a „kolozsváriakat”, hanem a nyomdának olyan termékéért, amely az ő felfogása szerint büntetendő volt.

SZILÁGYI Sándor állításával közel egy időben SIMÉN Domokos egyenesen polemizál SZABÓ Károlynak azzal az állításával, hogy HELTAI 1550-ben állította fel a nyomdáját. „Ez azonban nem úgy van, mert — Uzoni szerint — Heltait már 1546-ban üldözte és megbüntette Martinuzzi [!] azért, hogy Vizaknaival és Omlásival a szentírásnak némely darabjait magyar nyelven kiadta. Ha már Heltai 1546-ban üldöztetésnek volt kitéve a nyomtatásért, akkor legalábbis 1545-ben fel kellett állítva és szerelve lenni a nyomdájának.”¹⁴ SIMÉN Domokos sajnos nem jelölte meg szabatosan a forrását; így csak valószínű, hogy az UZONI FOSZTÓ István nevéhez kapcsolódott, *Historia ecclesiastica Transilvano-Unitaria* című kéziratos műre hivatkozott. E mű a XVIII. században készült, és már ezért sem lehetne perdöntő. De utalás is van benne HANERRA, és ezért

is valószínű, hogy mindazt, amit HELTAI Gáspár könyvnyomtató műhelyének kezdetéről kifejezetten feltevésszerűen mond, egyedül HANER közlésére építi.¹⁵ Ezentelül SIMÉN Domokos hivatkozása meglehetősen is, mert UZONI FOSZTÓ a MARTINUZZI által kirótt bírságot szintén a bibliafordítással s nem annak kiadásával hozza kapcsolatba. Ennélfogva az UZONI FOSZTÓ-féle mű csak mint HANER egyik korai, pozitívra hajló értelmezése érdekes.

Mindezért HANER közlése ellenében erőltlen annak a hangzatatása, hogy HELTAI nyomdája csak 1550-től fogva működött.¹⁶ Viszont az értelmezéséhez igenis hozzásegít a könyvcenzúra XVI. századi hazai történetének a figyelembevétele. MARTINUZZI nem indíthatta büntetés kirovására sem a bibliafordító munka, sem egymagában a nyomda működése, de igenis olyan teológiai könyv, amely kedve ellen volt.¹⁷ Ami éppen a bibliafordítás és a nyomda összefüggését illeti, egyiket sem kell a másikhoz kötni; a bibliafordítás hosszadalmas munkája folyhatott Kolozsvárt akkor is, ha nem volt még ott nyomda, ennek jelenléte legfeljebb serkentette a bibliafordítókat; viszont elképzelhetetlen, hogy a nyomda tétlenül várta a bibliafordítás kisebb-nagyobb részének elkészültét.

Mindenképpen csakis egy megfogható bűnért kirótt büntetés képzeltető el, és ebbe az elképzelésbe belefér az a lehetőség, hogy a biblia egyik része volt a MARTINUZZI megharagító kolozsvári nyomtatvány. Elvégre a nyomtatás elkezdése, egy-két nyomdai ív elkészülte már igenis bizonyítható bűncselekménnyé válhatott MARTINUZZI szemében. Figyelemre méltó HANER közlésében az a részlet is, hogy MARTINUZZI a következő években, vagyis 1546 és 1549 között, a büntetést gyakran ismételte, bár lehet, hogy az „ismételte” szó nem a büntetésre, hanem a reformáció üldözésére

¹² A kézirat a kolozsvári unitárius püspökség birtokában van, a MÁRKOS Albert által készített foidítással együtt. A művet KÉNOSI TÖZSÉR János kezdte, UZONI FOSZTÓ István folytatta, és KOZMA János egészítette ki. Vö. ZOVÁNYI Jenő *Cikkjei a "Theológiai Levél" részére a magyarországi protestantizmus történetéből*. Bp. 1940. 227. 507. l.

¹³ Pl. BORBÉLY István: *i. m.* 9. l. 4. jz. Sajátosság, de figyelemre méltó, hogy ugyanő (11. lap): azt állítja, HELTAI Gáspár 1549-ben ugyan mellé vette HOFFGREFF Györgyöt, az óvárba vivő keskeny utca jobb sarkán levő házában nyomdát rendezett be.

¹⁴ MOLNÁR Imre: *A cenzúra története Magyarországon 1600-ig*. Bp. 1912. passim, kül. 60. l. SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. passim.

¹⁵ Mégis figyelemre méltó, hogy TÖRÖK István — FEKETE Mihályra hivatkozva — azt írja, VIZAKNAI Gergely 1546. jan. 1-vel kezdte meg azt a kézirátát, amelyben MÓZES könyveinek szövegét és magyarázatát adja. *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. 1. köt. Kolozsvár, 1905. 5. l.

¹² HANER, Georgius: *Historia ecclesiarum Transilvanicarum*. Francofurti et Lipsiae, 1694. (R. M. K. III. 3871.) 210. l. „Confecto scelere, praemeditatum persecutionem iam prosequi volebat, dietataque Colovariensis, magna aeris mulcta, quod Gasparus Heltus Pastor ibidem, cum Synergis, Omlatio Hungaro pastore, & Georgio Vizackmanno Ludi Rectore, quosdam Libros Scripturae Sacrae, ex Latino & Germanico, Idiome Hungarico donasset. initium faciebat. Annis subsequentibus saepius eandem... repetebat.”

¹³ *Az erdélyi református egyház története*. 1. köt. Bp. 1904. 67. l.

¹⁴ *Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára*. Keresztény Magvető. 1877. 193. l.

vonatkozik. Ha a kolozsváriakra kirótt büntetést ismételte, akkor feltételezhető, hogy az egyelőre szintén még csak feltételezett nyomda a reformáció jegyében működött, és az ez idő tájt készült nyomtatványok egyrészt az akkori üldözés, másrészt az 1716. évi könyvtárpusztítás folytán mentek veszendőbe.¹⁹ Ha viszont HANER közlésében az ismétlés a reformáció üldözésére vonatkozik, akkor még mindig feltételezhető, hogy a nyomda a büntetés után néhány évig csak gyorsan elrongálódó kalendáriumokat és iskolai könyveket készített. Így is, úgy is elképzelhető, hogy 1550-ben a *Ritus explorandae veritatis* MARTINUZZI kiengesztelésére készült, de arra nem volt szükség, hogy engedélyezze a nyomda működését.²⁰

Ha most már 1550-re terelődik a figyelmünk, a kolozsvári nyomda, HOFFGREFF és HELTAI hármasszögletének vizsgálatán mindenekelőtt szabadulnunk kell az öröklött nézetektől és különböző előjelű elfogultságoktól. Amennyire lehetséges, hogy a kolozsvári nyomda kezdeményezője HELTAI Gáspár plébános volt, legalább annyira lehetséges az is, hogy HOFFGREFF György polgár volt az. Egy polgári vállalkozást felesleges a plébános kezdeményezésével magyarázni.²¹

JAKÓ Zsigmond bizonyítottan tekinti, hogy a könyvnyomtatás tényleges meghonosítója Kolozsvárt nem HELTAI Gáspár, hanem HOFFGREFF György volt. „Heltai — írja JAKÓ — csupán az első kolozsvári nyomtatványának tekinthető *Ritus explorandae veritatis* (1550) megjelenése után szegődött társul az alig néhány hónapos vállalkozáshoz.”²² Ha ebből a mondatból kiejtjük azokat a szavakat, amelyek amúgy is csak argumentum e silentio támaszkodtak, akkor JAKÓ nézetéhez érdeség nélkül simul az új adatra építhető feltevés: HELTAI 1550-ben a már 1549 előtt könyvnyomtatóként működő HOFFGREFF-hez szegődött társul.²³

Annak, hogy HELTAI Gáspár 1550-ben üzleti társa lett HOFFGREFF-nek, több oka

lehetett. Valóban lehetséges, de nem szükségképpen volt úgy, hogy 1550-ben HELTAI azért lépett színre a könyvnyomtatásban, mert az erdélyi valláspolitikában enyhült a helyzet. Valóban lehet, hogy HOFFGREFF rászorult HELTAI tőkájére.²⁴ De az utóbbi kombinációval szemben sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a bibliafordítás kinyomtatásához szükséges volt a nyomda kibővítése, kapacitásának fokozása, még akkor is, ha addig a kisebb nyomtatványok nem is bizonyultak rossz üzletnek HOFFGREFF számára. HELTAI valószínűleg azért is lépett be a „vállalat”-ba, mert akkor a szerzői díj ismeretlen volt, és így a nyomdai hasznon belül remélhette magának a bibliafordítás és más munkája anyagi hasznát. Figyelemre méltó, hogy azokban az években, amelyekben HOFFGREFF újra egyedül volt nyomdatulajdonos, szünetelt a magyar biblia részeinek a kiadása.

Az új adalék ismeretében most már sajnálatosnak, de legalábbis tanulságosnak mondhatjuk a következő körülményt: Veit DIETRICH első, fiktív impresszumú kiadásának Magyarországon csak egy példányról van tudomásunk. Ezt írta le SZABÓ Károly.²⁵ Nos, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő egyetlen hazai példány olyan kolligátumnak az ötödik (utolsó) darabja, amelynek az előző darabjai mind 1549 évjelű nyomtatványok.²⁶ Ha nyilván tartottuk volna HANER közlésének legalább egyik értelmezését, és viszont nem tartottuk volna véglegesnek azt a nézetet, hogy a kolozsvári nyomda 1550-ben kezdte működését, akkor a R. M. K. II. 311. megjelenési éve feltételezések sorában 1549-re kellett volna gondolnunk. Egyébként a többi négy nyomtatvány közül három wittenbergi, egy pedig erfurti.

Mindebből nyilvánvaló, hogy most már végképpen kimarad a régi magyarországi nyomtatványok sorából a R. M. K. II. 311. SOLTÉSZ Zoltánné már 1957-ben megállapította, hogy e könyvet „az ismert iniciálétípusoktól eltérő D és G iniciálé díszíti”,²⁷ tehát gyanította a „kolozsvári” nyomtatás kérdésességét. 1961-ben pedig a kolozsvári nyomda könyvdíszjeinek bemutatásakor kihagyta ezeket az iniciálékat, csak a katalógusban regisztrálta.²⁸ Eljárása, hogy ti. mellőzte azokat a táblák között, az új adat által helyesnek bizonyult.

¹⁹ SIMÉN: i. h. BENZÉDI Pál: *A volt kolozsvári unióváros kollégium könyvtárának készíttatásáról*. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957. 33. l.

²⁰ R. M. K. II. 47. Az engedélyszerezés szükségéért emlegeti pl. CZÓBEL Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. Erdélyi Múzeum 1913. 249. l.

²¹ Vö. CZÓBEL: i. h. JAKÓ: i. h. CZÓBELT idézi, de a plébános tekintélyére és szellemi erejére teszi a hangsúlyt HEREFKI János: *Kísérlés a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására*. Magy. Könyvszle. 1960. 438. l. Ma is tanulságos OBÁL Béla: *Az egyház és a városok a reformáció előtt*. Eperjes, 1914.

²² I. h.

²³ HOFFGREFF elsőségéről GULYÁS Pál már 1931-ben ily határozottan írta: „Hoffgreff György, akár Heltai egyenes hívására, akár a maga jószántából, de mint önálló mester telepedett meg Kolozsvár s attól fogadott el megrendelést, akitől kapott.” *I. m.* 74. l.

²⁴ Vö. pl. JAKÓ: i. h.

²⁵ R. M. K. II. 311. sz.

²⁶ Ráth-Gyűjtemény 579.

²⁷ *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. Műv. tört. Ért. 1957. 141., 160. l.

²⁸ *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 138. l.

Visszatérve HOFFGREFF György kolozsvári működésére, talán ezután sem derül fény annak kezdetére, de az igenis erősen remélhető, hogy nürnbergi tartózkodása, ottani mestere dolgában új ismeretekhez jutunk, — elsősorban a nürnbergi könyvnyomtatás kutatóinak munkája révén. Az ő feladatuk teljes hitellel méltóan megállapítani, mely nyomdában készült Veit DIETRICH posthumus könyvének az a kiadása, amely a kolozsvári álimpresszumot tartalmazza. Ideiglenesen, megerősítésre váróan azt mondhatjuk: Johann vom BERG és Ulrich NEUBER nyomdájában. Szinte a véglegesség igényével mondhatjuk ezt, mert a szóban levő nyomtatványnak van egy — bibliográfiai szempontból mindenesetre még tisztázandó — hosszabb változata, amelynek ez a kolofonja: „Gedrückt zu Nürnberg durch Johan vom Berg vnd Ulrich Newber.”²⁹ Veit DIETRICH-nek mindazon művei, amelyek 1542 és 1549 között Nürnbergben jelentek meg, ebben a nyomdában készültek!³⁰ Johann vom BERG 1541, Ulrich NEUBER 1542 óta működött mint nyomdász Nürnbergben; 1543-ban társultak.³¹ HOFFGREFF nürnbergi nyomdászkodásának szélső határévei tehát 1541 és 1549. Az új adat forrása sem el nem igazíthat, sem meg nem zavarhat minket azáltal, hogy a nürnbergi könyvnyomtatóról benne egyes számban van szó. Talán maga az eredeti levél sem volt szabatos fogalmazású, egy friss gyászában levő özvegy írta; a levél ismertetője pedig érthetően csak az áltatást érezte fontosnak.

A nürnbergi könyvnyomtatás kutatóinak és Veit DIETRICH bibliográfusainak lesz a feladatuk annak a tisztázása is, hogyan függenek össze az eddig problémátlanul „első” kiadásként nyilvántartott álimpresszumú nyomtatvány variánsai, nemcsak a már említett terjedelmi probléma, hanem a máris összehasonlítható címlapvariánsok miatt. Annyi ugyanis már most bizonyos, hogy a Nürnbergben, a Fenitser-Bibliothekban őrzött, „Fen. 2500, 8°” jelzetű példányban a címlapon az első hat sor más szedés, mint a budapestiben.³²

Meglehet, hogy a budapesti példányt unikumként fogja majd nyilvántartani a Veit DIETRICH bibliográfia. Ha nem így lesz is, akkor is a könyv, amelyet e példány képvisel, egyedül való emléke lesz annak, hogy a XVI. század első felében erdélyi impresszumot külföldön áltatásul alkalmaztak. SÓLYOM JENŐ

Erasmus Julius-dialógusa a magyar irodalomban. A *Julius exclusus e coelis* a XVI. század legszemélyesebb szatirikus iratai közé tartozik. ERASMUS szerzősége ma már alig vitatott,¹ s napjaink szakértői közül jóformán csak A. RENAUDET képvisel más álláspontot.² Nem is az a célunk, hogy a szerzőség kérdését ezúttal újra felvessük, hiszen W. K. FERGUSON kiváló összefoglalása³ után e téren igazán kevés a mondanivaló. Magyar irodalmi vonatkozásait is tárgyalta már György Lajos,⁴ rámutatva, hogy ennek a II. JULIUS pápa ellen intézett ragyogó szatírának 1785 tájáról magyar fordítása is van Kovács Ferenc tollából, s ez mindmáig kiadatlanul hever a Kisfaludy Társaság kéziratárában.

Mint ismeretes, ERASMUS makacsul tagadta a dialógus szerzőségét, noha a kortársak nagy része, köztük LUTHER és MORUS, jól tudta az igazat. A nagy rotterdami elterelő mozdulatai nyomán több szerzői név került forgalomba (Fausto ANDRELLINI, Girolamo BALBI, Ulrich HUTTEN), s ez annyit jelentett, hogy a kiadások száma is egyre szaporodott.⁵ A nemzetközi ERASMUS-bibliográfia azonban nem vette észre, hogy egy nagyhírű magyar teológus, SZEGEDI KIS István egyik műve is tartalmazza a *Julius-dialógust*.

SZEGEDI KIS *Speculum romanorum pontificum* c. műve (RMK. III, 727) 1584-ben jelent meg Bázelen István fia gondoskodása folytán. A második kiadásra már két év múlva sor került (RMK. III. 747), s címlapján ezt olvassuk: „Omnia nunc ex Balei actis Pontificiis et aliis restituta, aucta, digesta, illustrata.” SZEGEDI eredeti

²⁹ KLAUS, Bernhard: *I. m.* 10. 1.

³⁰ Előbb *i. m.* 3. 1.

³¹ BENZING, Josef: *Buchdruckerlexikon des 16. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main, 1952. 134. l.

³² A rendelkezésemre álló mikrofilmszalag öt kockájából csak az A1 r szedésbeli különbséget és az A1j r, A1iij r, B6 r, I3 v egyezését tudtam megállapítani. A budapesti példányban a címlével az A iv szerves része. KLAUS (*I. m.* 9. 1.) így adja a nyomtató nevét: „Hoffgraff”; ennek bizonyára az a magyarázata, hogy a nürnbergi példányban — a mikrofilmfelvételeiről megállapíthatóan — az „e” nyomata hibás. — A Fenitser-Bibliothek a Landeskirchliches Archiv der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Bayern egyik része. Nyilvántartott példány még: Berlin, Preussische Staatsbibliothek. KLAUS: *I. m.* 9. 1.

¹ Vö. FERGUSON, W. K.: *Erasmii Opuscula*. The Hague, 1933. 38—64. l. A mű kritikai kiadása a 65—124. lapon. — ALLEN, P. S.: *Opus epistolarum Erasmi*. 12. köt. az 502. levél bevezetése. — HUIZINGA, Jan: *Erasmus*. Deutsch von W. KAEGI. Basel, 1941². 101—102. l. — FLINTNER, A.: *Erasmus im Urteil seiner Nachwelt*. Tübingen, 1952. 12. l.

² RENAUDET. Au: *Érasme et l'Italie*. Genève, 1954. 112—113. l.

³ *I. m.* 38—54. l.

⁴ *Két dialógus régi magyar irodalmunkban*. Kolozsvár, 1928. 3—10. l. (Erdélyi tudományos füzetek 12.)

⁵ A *Julius exclusus* könyvészetét lásd BORKING: *Ulrici Hutteni opera quae reperiri poterunt omnia*. Lipsiae, 1859, IV, 421. skk. 1. és FERGUSON: *I. m.* 55—64. l.

kéziratának bővítése tehát megindult. E kiadás 133—153. lapján egy *Epistola P. Aesquilli de eodem* (ti. III. PÁL pápa) című gúnyirat olvasható, amelynek dátuma: „Romae III. Idus Novemb. MDXLVIII”.⁶ A mű harmadik, 1592-ben napvilágot látott kiadásában (RMK. III. 830) ez az epistola elmarad, s helyette a 134—181. lapon a *Dialogus de Iulio II. elegans et festivus*, az erasmusi opuscula olvasható. Az 1602-i negyedik kiadásban ugyanez a mű pontosan ugyanazon címmel és helyen, a 134—181. lapon található. A dialógus, csekély szövegmorfológiától eltekintve, teljes és ép. A két utóbbi kiadás 129—134. lapján JULIUS-ellenes epigrammák sorakoznak, több közülük HUTTENÉ. A névtelen kiadók ugyan nem tesznek ilyfajta célzást, mégis az a benyomásunk, hogy a *Dialogus* is az „eques Germanus”-nak tulajdonítják, mint az 1521-i milánói kiadás.⁷

Mindebből megállapítható, hogy SZEGEDI KIS ERASMUS iratát még nem ismerte, vagy ha igen, figyelemre nem méltatta, de művének további gondozói, német protestáns tudósok, 1592-ben már az ő európai tekintélyét is felhasználták e példatlan erejű pápaellenes támadás terjesz-

tésére. A magyar irodalomtörténetnek és a nemzetközi ERASMUS-kutatásnak pedig tudomásul kell vennie a *Julius exclusus* továbbélésének ezt a fonálát is. SZEGEDI művének van egy 1586-i német fordítása is (RMK. III. 748), ezt nem tudtam megvizsgálni,⁸ feltehető azonban, hogy nincs meg benne az erasmusi dialógus, mint-hogy az 1586-i latin sem tartalmazza. JOHN BALE (BALAEUS) angol teológus és történetíró (1495—1563) műveit⁹ szintén nem volt módomban tanulmányozni, de nézetem szerint felesleges is lett volna, mert a BALAEUS alapján megbővített második kiadás még nem veszi fel a *Julius exclusus*-t. Valószínűbb, hogy a nyomokat Itália felé kellene keresnünk, hiszen dialógusunk egy római gúnyirat helyére lépett, noha semmi sem zárja ki, hogy SZEGEDI kiadóinak éppen a *Pasquillorum Tomi duo* 1544-i zürichi vagy MELANCHTON 1557-i wittenbergi publikációja akadt a kezébe.¹⁰ Sajnálatos viszont, hogy ennek az eszmei és művészi szempontból egyaránt kiváló ERASMUS-opusnak mindmáig nincs magyar nyelvű kiadása. BÀN IMRE

⁶ P. AESQUILLI nevű szerző természetesen nincs, ez a csonka római szobor (a Pasquino, Pasquillus) névének véletlen vagy szándékos torzítása.

⁷ FERGUSON: *I. m.* 59. l., 13. sz.

⁸ A Debreceni Kollégium Nagykönyvtára a SZEGEDI-féle mű mind a négy latin kiadásával rendelkezik. Az 1602-i példány BOD Péter tulajdona volt!

⁹ Vö. *Dictionary of National Biography*. I. 961—962. l. — Az itt szóban forgó műve az *Acta Romanorum pontificum usque ad tempora Pauli IV.* Basel, 1538. és Frankfurt, 1567.

¹⁰ FERGUSON: *I. m.* 60. l. 15. és 16. sz.